

4. Прищепова В. А. К 150-летию со дня рождения С. М. Дудина — художника, этнографа (по материалам МАЭ РАН) // Антропологический форум. 2011. №15. - С. 608–649.
5. Вишневецкая В.А. Иллюстративная коллекция С.М. Дудина по этнографии Средней Азии и Казахстана // Краткое содержание докладов Среднеазиатско-кавказских чтений. Апрель 1985. - Л., 1986. С. 40-41.
6. Вишневецкая В.А. Из жизни и деятельности С.М. Дудина – художника, собирателя, исследователя // Из истории формирования этнографических коллекций в музеях России (XIX-XXвв.). - СПб., 1992. - С. 84–106.
7. Никитин В.А. Средняя Азия глазами С.М. Дудина // Природа. 1990. №3.
8. Никитин В.А. Рассказы о фотографах и фотографиях. - Л.: Лениздат, 1991. – 222 с.
9. Прищепова В.А. Коллекции заговорили: История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870-1940). - СПб., 2000. - 269 с.
10. Menshikov L.N. Samuil Martynovich Dudin (1863-1929) // IDP News/ Autumn, 1999. №14.
11. Предварительные итоги работы совместной российско-казахстанской историко-этнографической экспедиции по проекту «С. М. Дудин - фотограф, художник, этнограф. Материалы экспедиции в Казахстан 1899 г.». 31.08.2010 // Электронный ресурс. URL: https://www.kunstkamera.ru/news_list/science/2010_08_31/ Дата обращения: 28.02.2021.
12. Пекарский Э. К. С. М. Дудин // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.IX. Ред. Е. Ф. Карский. - Л., 1930. - С. 344–346.
13. Бартольд В.В. Воспоминания о С. М. Дудине // Сборник МАЭ. Т. 9. - Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1930. - С. 348-353.
14. Дмитриев С.В., Попова Л.Ф. Кашгарская коллекция С. М. Дудина в Российском этнографическом музее // Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX — начале XX века / Сборник статей. Под ред. И.Ф. Поповой. СПб.: Славия, 2008. С. 88 - 111.

ӘОЖ 902/904

САҚ ДӘУІРІНІҢ СЫРҒАЛАРЫ ТАЛДАУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Әкен Айнур Ерболқызы

ainur.aken@mail.ru

«Археология және этнология» мамандығының 2-курс магистранты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Ибадуллаева З.Ө.

Аннотация: Мақалада Қазақстанның ерте темір кезеңінің ескерткіштерінен табылған сырғалар талданады. Бұйымдар алтын мен қоладан жасалып, өз уақыты үшін жоғары технологияларды, көркемдік тәсілдерді қолдана отырып орындалған. Көбінесе беделді әлеуметтік мәртебесі бар адамдарды жерлеуінен табылды. Сақ дәуірінде сырғалардың әр түрлі типтері болған, оларды бөлуде орындаудың техникалық тәсілдеріне бірінші кезекте көңіл аудару керек. Себебі бұл өз кезегінде кешендердің мерзімделуіне әсерін тигізеді.

Кілт сөздер: сақ кезеңі, сырға, жерлеу орындары, Қазақстан, ерте көшпелілер.

Кез-келген халықтың мәдениетінде жеке зергерлік бұйымдарға ерекше мән беріледі. Ежелгі қоғамдарда олар сәндік рөлді ғана емес, сонымен қатар өнімнің пішінінің ерекшелігіне, оны кию әдісіне және т. б. әсер ететін терең семантикалық жүктемені де атқарды. Ерекше типтегі әшекейлердің болуы немесе болмауы арқылы адамның әлеуметтік жағдайын, оның этникалық тобын және оның ішіндегі белгілі бір ру-тайпалық топқа жататындығын анықтауға болады. Ерте көшпенділер дәуірі үшін осындай заттардың бірі - ерлер де, әйелдер де тағатын сырғалар болуы мүмкін. Алтай мен Қазақстан аумағындағы сақ дәуіріне жататын ерлердің бейіттерінде әдетте бас сүйегінің сол жағына бір сырға, ал әйелдердің мазарларынан екеуі табылады.

Осыған байланысты қазақ әшекейлерінің мән-мағынасына тоқталсақ, онда этнографиялық бұйымдардың қасиеттілік астарының бар екенін білеміз. Сонымен қатар, сырғаның ғұрыптық та мән-мағынасы бар, ол құлаққа дүлей күштерден сақтау мақсатында тағылатын болған. Сырғаның тұтас тұрпаты да, жекелеген бөлшектері, материалы мен ою-өрнегі де белгілі бір мән-мағынаны білдіреді. Көз қондырылған бұйымның көз тиюден алдын-ала сақтайтын киелілік және емдік қасиеті бар деген ұғым қалыптасқан. Қазақтар үзбелі салпыншақтар сылдырымен жын-шайтанды үркітіп отырады деп түсінген.

Ежелгі уақытта тамыры бар бұл әдет-ғұрып, ырымдар зергерлік бұйымдардың маңыздылығын және оны мәдени және тарихи қайта құру үшін қолданудың заңдылығын растайды. Ұсынылған жұмыстың мақсаты – дала мәдениеттерінің зергерлік бұйымдардың, оның ішінде сырғалардың типологиялық дамуы тұрғысынан ерте кезеңдегі сырғаларды жасау дәстүрінің пайда болуын байқауға тырысу.

Сырғалар Еуразия даласының ерте темір ғасырының мәдениеттерінде кеңінен таралған олжалар түріне жатады. Дегенмен, сырғаға арналған жарияланымдардың деңгейі әрдайым төмен, оны зерттеушілер атап өткен еді. Қазақстан сақтарының сырғалары Саян-Алтайдың, Батыс Сібірдің, сондай-ақ Оңтүстік Оралдың ескерткіштеріндегі заттарға ұқсас болып келеді [1, 386–395].

Ғылымда Саян-Алтай аймағындағы мәдениеттің қалыптасуына, шығыс Арал, Орталық және Шығыс Қазақстан тайпалары болсын, жалпы, Қазақстан сақтарының ықпалы туралы пікір бар. Әрине, бұл көп қырлы, мүлде басқа түрдегі арнайы зерттеуді талап етеді. Дегенмен, өзара этномәдени және түрлі байланыстардың болғандығы сөзсіз.

Белгілі бір пішіндегі алтын сырғалар Солтүстік Түгіскен қорғаннан табылған бұл ағаш негізге отырғызылған үш конус бекітілген ілгегі бар алтын қалқан. Ортасындағы конус алтын, кесілген; екі шетіндегі, шамасы күміс, нашар сақталған. Бұл конустар бізге Қазақстан мен Орта Азия аумағында таралған, әдеттегідей андроновтық әшекейлі — мүйізі бар білезіктердегі «мүйіздерді» айқын еске салады. Орталық Қазақстанның Дәндібай үлгісіндегі жерлеулерінен көптеген білезіктер табылды, бұл Дәндібай мәдениетінің кейінгі кезеңдегі Андронов даму желісімен байланысын тағы бір рет көрсетеді. Сонымен қатар, негізінің болуы, бұл жағдайда ағаш, бізді зергерлік бұйымдарды жасаудың Андронов техникасының шеңберіне енгізеді. Дәл осы ағаш негізде Батыс Қазақстандағы Алексеев қорымынан қола әшекейлер жасалды [2, 98].

Сонымен бірге, 4-д қоршауында дөңгелек сымның ұштары бар қола дөңгелек ілгіш табылды (1,1 сурет). Зергерлік бұйымдардың бұл түрі уақыт пен кеңістікте кең таралған және мерзімдеу мүмкін емес. Ілгегі бар бір немесе екі қоңырау түріндегі жаппай алтын сырғалар, олардың сыртқы жағында құлақты жауып, екеуі бір-бірінің үстінде (1,3 сурет) немесе үш — үшбұрыштың бұрыштарында (1,2 сурет), жарты шарлы келуі алғаш рет Арал өңірінде кездесті. Ұқсас заттар Обь өзені маңындағы Елов мәдениетінің материалдарында белгілі. Осы типтегі ескерткіштердің жоғарғы мерзімі -б. з.д. IX ғ.. Кейінгі Федор уақытының Елов кешені, біздің ойымызша, Түгіскен кешенімен синхрондалуы мүмкін.

Есік қорғанынан табылған салпыншақты алтын сырға үш аспалы салпыншақ ілмегі бар ашық сақиналы негізден тұрады (2-сурет). Ұзын алтын сымдағы салпыншақтың бірінде дөңгелек жалпақ көгілдір моншақ және астықпен безендірілген екі алтын тесік бар. Сырға көлденең орналасқан ұзын цилиндрлік пішінді көгілдір бисермен аяқталады. Қалған екі салпыншақ екі көгілдір бисерден тұрады: кішкентай дөңгелек және үлкен диск тәрізді [3, 27, Илл.48.]. Осыған ұқсас, цилиндр пішінді бисермен безендірілген сырғалар, Алтайда Аржан қорғанынан табылған еді [4, 21-25]. Екі бірдей олжа(сырғалар) қорған ішіндегі әртүрлі кешендерден шыққан, бұл Аржан дәуіріндегі Тува (немесе оның жоғарғы аймағындағы) тұрғындары үшін сырғалардың осы түріне тән деп түсінсек болады. Нақтырақ тоқталып өтсек, олар жалпақ артқа бүгілген доғадан тұрады, сыртқа қарай бүгіліп, қалқанға айналып және одан төмен қарай цилиндрлік пішінді көгілдір моншақ киелетін сымнан тұрады. Сымның төменгі ұшы моншақты ұстап тұру үшін сақинаға бүгілген, мүмкін тағы қосымша салпыншақ үшін болуы керек. Тувада да, одан тыс жерлерде де мұндай әшекейлердің нақты

ұқсастықтары бар олжалар белгісіз. Алайда, егер біз жоғарыда келтірілген негізгі типтік белгілерге жүгінетін болсақ, онда кейінгі дәуірдің ескерткіштерінде оларға сәйкес заттар бар.

Орталық Қазақстанның ерте сақ кезеңіне дәнекерленген конусы бар сырғалар тән болып табылады (3,1 сурет). Олардың ерекшелігі – конустың бетін астықпен жабуы. Ұзақ уақыт бойы бір конус тәрізді сырға берген жалғыз ескерткіш 1972 жылы М.Қ. Қадырбаев қазған Жыланды қорымындағы ежелгі дәуірде тоналған № 2 қорған болды.

Орталық Қазақстаннан қазіргі уақытта А.З. Бейсеновпен мұндай сырғалар тағы төрт ескерткіштен табылды: Қарашоқы, Бектауата, Бақыбұлақ, Талды-2 (4-1,2,3;5-1,2 суреттер) [5, 121-128].

Қарашоқы қорымының № 8 қорғанынан табылған үлкен сырға аса шеберлікпен жасалған (3,2 сурет). Диаметрі шамамен 3,5 см сақинаға астық жолағының көмегімен биіктігі 1,22 см, негізінің диаметрі 1,35 см конус бекітілген. бұл заттар үшін өте қалың доғаның өзегі сканермен безендірілген – өрілген жолақпен кезектесетін жұқа сыммен жабылған. Конустың негізінде төрт тесік бар. Олжа қатты тоналған дромос қабірінен табылды.

Басқа сырға (3,3 сурет) Бектауат қорымының № 1 қорғанының қабір шұңқырынан шыққан. Оның тік астық жолдарымен безендірілген конусы бар. Конустың негізінде сегіз тесік тесілген.

Талды-2 қорымының № 5 қорғанынан шыққан үшінші сырғаның дәні төрт дәнекерленген ілмектері бар конустың бүкіл бетін жабады (4, 1 сурет).

Бақыбұлақ қорымының № 15 қорғанынан шыққан төртінші сырға конус тәріздес фрагментпен салынған (4, 2 сурет), сондай-ақ астықпен жабылған. Конустың негізінде сегіз тесік бар.

Ерте сақ кезеңіне тән конус тәрізді сырғалар Саян-Алтайда көп кездеседі. Бұл туралы К.В. Чугунов, А.А. Тишкин, Вл.А. Семеновтың зерттеулерінде кездеседі. Саян-Алтайда олар, Қазақстан сақтарымен байланысы арқылы пайда болуы мүмкін. Осы негізде, шамасы, мынаны ескеру керек Ақтөбе облысындағы Бесоба қорымынан сырға (4,4 сурет) сондай-ақ Батыс Қазақстанның савромат уақыты халқының сақ әлемімен байланысының нәтижесі болып табылады.

Б.з.д. VII-VI кезеңімен мерзімделетін конус тәрізді сырғаның ұқсас түрі (сурет 4,3) Ақбейіт қорымынан табылды. Бірақ, бұл сырғада бетінде дән жоқ.

Сақ кезеңіне тән тағы бір сырғаның түрі (5,1 сурет) Сабындыкөл қорымынан (Орталық Қазақстан) қазба барысында кезікті. Ол пластинадан немесе сымнан жасалған үлкен сақиналар түріндегі сырғалар, олардың бір ұшы спираль конустарымен және тас моншақтармен безендірілген немесе қарапайым ілгегі бар болып келеді. Осы үлгіге типологиялық жағынан жақын болып келетін сырға М. П. Грязнов сипаттаған Көкшетау маңындағы Үлкен Шабакты қорымынан табылған еді. Мұнда сым сырғаның безендірілген ұшы төмен қаратылып бүгілген (5,2 сурет). Қаратал (Орталық Қазақстан) зиратынан жасалған сырға да пластинадан жасалған, оның бір ұшы ұқыпсыз тағылған және доғал бұрышпен иілген қысқа ілгегі бар (5,3 сурет).

Қолда бар материалдарға сүйене отырып, әрине, жалпы олжалардың осындай ауыспалы санатымен жұмыс істей отырып, Орталық Қазақстан аймағында сақ кезеңі үшін конус тәрізді және сақиналы формалардың жетекші түрлері ретінде атап өтуге болады. Қола дәуіріндегі конус тәрізді ерте сақ сырғаларының шығыңқы және конус тәрізді шиыршықтың шығу тегі К.В. Чугуновтың жұмысында айқын көрсетілген [1]. Алайда, Андронов дәуірімен қатар алтын сырғалар қола дәуірінен ерте темір дәуіріне дейінгі өтпелі кезеңге дейін кездеседі. Дәл осы жағдайды, атап айтқанда қола дәуіріндегі әшекейлердің шығу тегін ерте сақтардың сақиналы сырғалары үшін, оның ішінде ұшы төмен бүгілген даналар үшін де атап өткен жөн. Сақиналы сырға мен самай әшекейлері үлкен аумақтағы қола дәуірінің ескерткіштерінде кең таралған.

Саяно-Алтай материалдары бойынша, б.з. д. VI-V ғғ. – ерте сақ кезеңінің соңында немесе сәл кейінірек – кіші диаметрлі перпендикуляр дәнекерленген төменгі сақинасы бар сырғалар пайда болады, олар кейін барлық жерде таралады. Шамасы, хронологиялық

тұрғыдан алғанда, олардың пайда болуынан сәл кешірек тарала бастайды, ол «сегіз тәріздес» сырғалар болады. Жақында осындай «сегіз тәріздес» перпендикулярлы жабыстырылған сақинасы және аспалы алтын сырға Е.Н.Нұрмағанбетовтың басшылығымен Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайының экспедициясы зерттеген тоналған қабірінен табылды (6,1 сурет). Ұзынша түсті ендімесі бар қуыс конус түріндегі аспа, болжам бойынша яшмадан, оның жоғарғы жағына дәнекерленген ілмектің көмегімен сопақша сақина түріндегі жылжымалы буын арқылы сырғаға жалғанады. Конустың төменгі шеті алтын дәннің қасында безендірілген.

А.З. Бейсенов Орталық Қазақстандағы Қарамола қорымында екі қорғаннан сегіз пішінді үш сырға тапты. № 5 қорғандағы балалар қорымында бас сүйегінің екі жағында сегіз пішінді екі сырға болған (6,2 сурет) алтын конус тәрізді ілмегі бар қола сымнан жасалған [5, 121-128].

Қазақстан сақтарының ескерткіштерінен дәнекерленген шағын сақиналы және сегіз тәріздес сырғалардың едәуір саны табылып отыр. Бұл негізінен Жетісу аймағы, сондай-ақ Шығыс Қазақстанның кейбір тармақтары. Бұл мәселе, әсіресе 1950-1960 жылдары қазылған Жетісу ескерткіштеріне қатысты, арнайы кең зерттеуді немесе толық деректанулық талдауын талап етеді.

Түрлі аспалары бар алтын сегіздік тәрізді сырғалар, сондай-ақ дәнекерленген төменгі сақиналары бар сырғалар Жетісуда Есік (б.з. д. IV–III ғғ.), Көктума (б. з. д. IV–I ғғ.), Шілік б. з. д. IV–III ғғ.), Сарыбұлақ (б. з. д. IV–I ғғ.) сақ заманының қорымдарынан табылған [3. 45 б.; 6. 131-142 бб.]

Сонымен қатар, үйсін дәуірінің алғашқы кезеңіне жатқызылған қорымдардың ескерткіштерінде алтыннан, қоладан жасалған кішкене дәнекерленген сақинасы бар сырғалардың болуы. Қазір зерттеушілер кейде сырғалардың осы екі түрін бір уақытқа мерзімдеп жатады. Саян-Алтай материалдары көрсеткендей, олар қандай да бір кезеңде бірге өмір сүрген. Сонымен қатар, дәнекерленген төменгі (кіші) сақинасы бар сырғалар сегіз тәріздеске қарағанда ертерек болуы керек. Бұл туралы П.И. Шульга бұдан бұрын Жетісудың кейбір кешендерін дәнекерленген шағын сақиналы сырғалармен қайта мерзімделу қажеттілігін атап өткен еді [7, 60-61].

Бұл мақалада Қазақстанның сақ дәуірінің сырғаларының кейбір түрлері қарастырылған, әсіресе, олардың салпыншақтарының түрлерін көптігін ескеру керек. Қазақстанның бірқатар сақ жерлеу кешендерінің күнін нақтылау қажеттігіне назар аударылады. Бұл, ең алдымен, бұрын б.з.д. I мыңжылдыққа немесе б.з. I мыңжылдықтың басына жатқызылған Жетісудің жерлеу ескерткіштерінің мерзімін ұзарту мәселесіне қатысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Чугунов К.В. Серьги раннескифского времени Саяно-Алтая (происхождение традиции и типологическое развитие) // Исторический опыт хозяйственного освоения Западной Сибири: сб. науч. тр. Барнаул: АлтГУ, 2003. Кн. 1. С.
2. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 295 с: ил.
3. Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: Искусство, 1978. 130 с.
4. Грязнов М.П. Аржан. Царский курган раннескифского времени — Ленинград: Наука, 1980. — 62 с.
5. Бейсенов А. З. Серьги сакской эпохи // Вестн. Том. гос. ун-та. История. 2014. № 6 (32). — 148 с.
6. Акишев К.А. Древнее золото Казахстана. Алма-Ата : Онер, 1983. 264 с.
7. Шульга П.И. Могильник скифского времени Локоть-4а. Барнаул : АГУ, 2003. 204 с.